

TELEGDI FELELETE ÚJABB MEGVILÁGÍTÁSBAN

Bornemisza Péter az 1578. januári pozsonyi országgyűlésen vitairatot osztogatott Telegdi Miklós püspök, császári titkos tanácsos, Nagyszombat székhellyel a királyi Magyarország katolikus egyházának irányítója ellen. Az esztergomi érsekprimási szék 1575–1596 között betöltetlen lévén, és mivel a rangban idősebb Radéczy István egri püspök királyi helytartóként a világi közigazgatást segített irányítani Ernő főhercegnek: vallási ügyekben gyakorlatilag Telegdi számított a legfontosabb személynek. Bornemisza Telegdi 1577 nyarán Bécsben kiadott prédikációs kötetét támadta meg. Telegdinek, ifjúkorában, 1562-ben Bécsben kiadott katolikus katekizmus-fordítását nem számítva, ez az első irodalmi jelentkezése; egy több kötetre tervezett prédikációskönyv-sorozat első része. Veszélyezteteti Bornemisza addig élvezett helyzetét; félő, hogy Telegdi híveket és olvasókat hódít el tőle és az evangélikus hittől. Bornemisza *Fejtegetése* elveszett, de Telegdi *Feleletéből* rekonstruálható.

A *Fejtegetés* és *Felelet* tartalmi kérdéseit Rupp Kornél óta sokan megtárgyalták, így Schulek Tibor és jómagam is. Tisztázatlan maradt azonban, hogy miért választott Telegdi a körülményekhez képest olyan *későn*, Bornemisza meghurcoltatása és ellenfélkénti kikapcsolása után? Miért látta szükségesnek, hogy a hivatalából elűzött, lelkészársai által kiközösített és megtagadott, fogságot szenvedett Bornemiszáat mai szóval élve: ideológiailag is megsemmisítse 1579. december táján megkezdett és 1580-ban Nagyszombatban kiadott *Feleletével*?

Vegyük sorra a *Fejtegetés* pozsonyi szétosztása utáni eseményeket:

1578. kora nyarán megjelenik a Bornemisza-postilla negyedik része, benne az *Ördögi Kisirtetek*. Körülbelül ugyanekkor Telegdi megszerzi a bécsi jezsuita kollégium nyomdáját és az Nagyszombatban működni kezd. E nyomda terméke Telegdi prédikációinak 1578. október hetedikén megjelent második kötete, benne Telegdi válasz-szövegével:

„Vagyon énnekem is igyem egy nem igen jó szomszédommal. Ki minekutána látta volna, hogy az én postillámnak első része, melyet tavaly bocsáttam ki, az keresztyéneknek kezébe forgattatnék, félvén rajta, hogy az ü hasas és potrohos könyveinek ennekutána kevesebb böcsületi lenne és ára alá fogna szállani . . . kezdé erősen gyalázni irásomat . . . Nagy sietséggel egy csomózó *Fejtegetést* ira . . . rakva undok szidalmakkal.” (Telegdi: *Az evangéliomoknak . . . magyarázatjának második része*, előszó.)

Telegdi tehát felvette a kesztyűt, s választott Bornemiszának, bár nem érdemben és mintegy mellékesen. Főlösoleg is lett volna az ügyre több szót vesztegetnie, hiszen: Bornemisza kegyura, Julius Salm gróf kiadta prédikátorának útját; Bornemisza utóda Sibolt Demeter lett. Egy papi bíróság az *Ördögi Kisirtetek* miatt elítélte Bornemiszáat, aki 1578 karácsonya után drámai körülmények között mint kilakoltatott személy távozik Semptéről. Különböző viszontagságok után 1579. február 22-én Detrekön, Balassi István oltalmában, kiadja a postillák ötödik, utolsó kötetét, noha egy február 8-i keletű királyi rendelet szerint uralkodói engedély nélkül tilos nyomdát tartani és könyveket nyomtatni.

Bornemiszáat – részben talán e tilalom megszegése miatt is – 1579. február 23-án bécsi tartózkodásakor Balassi István házában elfogják; Bornemisza március 16-án egy magyar jezsuita segítségével megszökik, Beckó várába menekül Bánffy Lászlóhoz, majd innen ismét Balassi Istvánhoz Detrekőre. Itt nyáron immár külön kötetben, kiadja az *Ördögi Kisirteteket*, s ebben egy nyílt levelet Perneszi Andrásához, Salm uradalmi intézőjéhez, aki őt az uraság nevében Semptéről elzavarta.

E nyílt levélre feleletül 1579 októberében Telegdi támogatásával, a nagyszombati nyomdában kinyomtatják Perneszi András *Választétele*. Bornemisza tehát egy éven belül immár másodszer kapta meg az irodalmi „feleletet” saját működésére, végeredményben a *Fejtegetésre* is. Amúgy is lehetlenné van téve; lelkészeit nem irányíthatja; bár bécsi fogságából sikerült megszöknie, tevékenysége szűk körre korlátozódik; s noha könyvnyomtatói munkássága – ellenfeleinek valószínűleg nem csekély meglepetésére – szintén folytatódik, a könyvek terjesztése mind nehezebb. Nyilvánosság előtt nem mutatkozhat, hiszen a törvény üldözi. Telegdi említett előszava és Perneszi *Választétele* annak rendje és módja szerint „irodalmilag” is lezárta az ügyet.

És mégis, Telegdi 1579 decembere táján, Bornemisza lehetlenné tétele után, nekifog *Feleletének* és az 1580-ban meg is jelenik.

Mi indokolta ennek a szemmel láthatólag nagy gonddal írott tanulmánynak a kiadását 1580-ban? Részben nyilván az, hogy Bornemisza íróként és kiadóként a várakozások ellenére is tevékeny maradt; főleg pedig, hogy le kellett számolni híveivel, elsősorban a protestantizmus ügye mellett még mindig makacsul kiálló főrendekkel.

Telegdi első meglepetése az lehetett, hogy a megbélyegzett és hatóságilag üldözött Bornemiszának, s általa a protestantizmusnak még mindig milyen sok nagy hatalmú híve van. 1579-től kezdve 1584-ig, mikor tehát Bornemisza a királyi rendelettel dacolva, engedély nélkül tevékenykedik, az alábbiak támogatják őt rendületlenül (az előszavak és ajánlások tanúságai szerint):

Balassi István és felesége, Csoron Anna (Batthyány–Nádasdy atyafiság)

Bánffy László cs. tanácsos és (ekkori) felesége, özv. Zay Ferencné Mindszenti Kata

Debreceni György altárnokmester, Szekfű Gyula szavaival „ellenzéki vezér”

Esterházy Ferenc pozsonyi alispán és felesége, Illésházi Zsófia

Illésházi István és – tőle függetlenül is – 1582-től felesége, özvegy Krusithné Pálffy Katalin

Kapy Ferenc, sárosi ellenzéki földbirtokos

Máriássy Pál, márkusfalvi nagybirtokos

Nádasdy Ferenc, Tamás nádor fia

Ungnad Kristóf horvát bán és felesége, Losonczi Anna

Bornemisza Péter ennek a katolizálásnak és „birodalmiasításnak” makacsul ellenálló evangélikus főúri csoportnak az ideológusa.

Az 1580-as év, a *Felelet éve* – csaknem két évtizeddel a tridentinum után – a katolikus ideológiai ellentámadás fontos pillanata. Két személy kap ekkor fontos szerepet: 1578-tól kezdve az 1580-ban 27 éves Ernő főherceg, Rudolf császár és király öccse, magyarországi személyes helytartója; és a vele majdnem pontosan egykorú, 28 éves Pálffy Miklós, 1580-tól pozsonyi comes és főkapitány, 1581-től országbíró, hadseregszállító, később hadvezér. Pálffy, mint köztudott, Rudolf kíséretében a spanyol udvarnál nevelkedett, 1574-től asztalnoka volt. Pálffy indítja meg főrangú kortársai között a semmiféle eszközben nem válogató nagyszabású katolizálási akciót. Ennek elég csupán három olyan mozzanatára utalni, melyek Bornemisza imént felsorolt pártfogóival kapcsolatosak:

Vöröskő várát az elkötelezetten evangélikus Ungnad Kristóf szerette volna megszerezni, hetvenezer forintokat ajánlva érte; azt azonban mégis Pálffy kapta meg s vele a korábbi tulajdonos Fugger-család Mária nevű lányát.

Illésháziné Pálffy Katalin, Miklós húga annyira megharagudott az evangélikus hitet üldöző bátyjára, hogy őt tekintélyes örökségéből 1583 januárjában keltezett végrendeletében kitagadta.

Balassi István és Pálffy Miklós állandó pereskedésben, rivalizálásban voltak.

Ne feledjük azt sem, hogy a felsoroltak, Bornemisza 1579 utáni támogatói közül Illésházi a következő század nemesi ellenállásának fontos képviselője.

Amíg Bornemiszától – el kell hinnünk, hogy fájó szívvel, ámde jól felfogott érdekében – meg nem szabadult: Salm Julius grófnak sem sikerült megszereznie az általa óhajtott várakat; 1580-tól kezdve azonban már ő is benne van a Pálffy-„klikkben”, s így menti át magát és családját még néhány évszázadra.

Ezeknek az általánosan ismert tényeknek és adatoknak forrása: Jedlicska Pál: *Adatok erdődi báró Pálffy Miklós, a győri hősnak életrajza- és kordhoz*. Eger, 1897. Itt most, jelen dolgozatban azonban nem az adatok – hiszen azok közismertek –, hanem azok újabb összefüggései kelhetnek figyelmet, nevezetesen, hogy Bornemisza Péter üldöztetése és az *Ördögi Kísértekek* botránya nem egyetlen személy tragédiája, hanem egy főnemesi ellenzéki csoport letörésének, feloszlásának, a közéletből

kiszorításának kezdete; Bornemisza Péter e csoportnak ideológusa, szellemi-lelki-vallási-eszmei vezére, összetartója volt.

Ennek ismeretében némileg más színezetet kap, új árnyalatokkal gazdagodik Telegdi jól ismert és sokszor megtárgyalt *Feleletének* szövege.

Telegdi, bár Bornemiszával személy szerint kíméletlenül bánik, *elméletileg* korántsem támadó, inkább védekezve érvelő. Feltűnő, hogy leginkább azt igyekszik bizonyítani: a katolikus vallás nem tért el az evangéliumi szellemtől, sőt a tridentinai zsinat után megújítva felel meg igazán az evangélium igazsága iránt áhítózó hívek igényeinek.

„Beléakadsz együtt a tridentinomi concilióban is, és annak végezeit álnak dekrétomoknak és aegyptomi sötétségnek nevezed, maga én azt hiszem, soha szemeddel sem láttad, nemhogy olvastad volna . . . Kiből megtetszik, hogy nem az igazságot keresed . . . hanem csak azt, hogy tudj valamit írni és szólni mielőttünk . . .” (Telegdi Miklós pécsi püspöknek *Felelete* . . . Rupp Kornél gondozásában, Régi Magyar Könyvtár 12. sz. Bp. 1898. 18.)

Telegdi ügyes buzgalmában odáig megy, hogy azt igyekszik bizonyítani: „Bornemisza idegen az Augustana Confessiótól”, melyhez a tridentinum utáni katolikus liturgia közelebb áll. (23–34.) Hosszan bizonygatja, hogy ma már (1579–80 fordulóján) a protestánsok üldözik a katolikusokat: „Nem tudod-e, hogy a papokat és szerzeteseket Erdélybe és Várad táján csak egy néhány esztendővel ezelőtt megfoszták, és elűzik onnat, meg is ölének benne? Nem értetted-e, mennyi templominkat, oltárinkat, klastrominkat csak Magyarországon is elrontották a te pártodon való kegyetlenek? Angliába mint öleté meg . . . Tamás Morust, a kancelláriust, sok jámborokkal egyetembe a nyolcadik Henrikus király, mivelhogy a pápa engedelmetül el nem akarának szakadni?” (60.) És jön példaképpen Dávid Ferenc, Servetus, sőt, a Bornemisza által Semp télen kalodáztatott jámbor parasztok, akik Nagyszombatba jártak gyónni és misét hallgatni. Ugyanakkor nem habozik fenyegetőzni sem; ha szükségesnek érzi, a megtorlás lehetőségét is felvillantva. Hol az inkvizítorral ijesztget („Jó volt volna Velencébe megkérdened az inkvizitortul, ahol, amint irod, láttad, hogy a kazdag asszont apácaruhába temették: választótt volna az kérdésekre.”⁴); hol még egyértelműbben szól: „És valamig te meg nem szünöl farkas lenni, én nem szünöm meg pásztor lenni, azaz téged huzétani. A mennybéli Istennek és a földi fejedelmeknek esedezni, hogy teellened kinyujtsák az ű karjokat, kivonják fegyvereket, megmutassák igaz ítéleteket, haragjokat és hatalmasságokat: büntessenek, kergessenek, és üldözzenek mindaddig, míg meg nem térsz: ha peniglen ugyan nem akarandasz megtérni – megöljenek és kitöröljenek a földről . . .” 160–161.)

Világos beszéd, de ez sem annyira magának Bornemiszáé, hanem a hozzá még hű híveinek szóló üzenet. Vagy megértitek és magatokévé tesztitek a tőlem, Telegditől hallott-olvasott tanítást, és jó lesz dolgotok, vagy nem, s akkor . . . „Azt sem tagadom, hogy . . . buzgósággal igyekeztem azon ellen is, akik tégedet és egyéb hamis prófétákat a juhoknak veszedelmekre tartottanak és tartnak, tusakodni. Ezután is azt mielem.” (161.) Ebből tehát a pártfogó főurak értsenek. Emellett Telegdi könnyűvé igyekszik tenni a megértést; elképzelhető, hogy érvelési módja ilyen fenyegető kitéréseket és Bornemisza vonatkozásában indulatosan személyeskedő részeket kivéve akkor sokak számára lehetett meggyőző; nyugodtan és türelmesen érvel, *mindig az evangélikus hívő gondolatvilágába képzelve magát* – ez ereje és újdonsága. Azt az érzést igyekszik kelteni az olvasóban, hogy: ha hajdan, negyven évvel ezelőtt helytállóan is tűnhetett a reformáció gondolatrendszere, ma, 1580 táján, már megmerevültek és idejükét múlták a valaha oly hathatósan tetsző érvek. „Ez mostani időben is ugyanezen kérdés forog az emberek között, és nem mindenképpen egyképpen felelnek rája . . .” (74.)

Hatásos hivatkozás lehetett, hogy Bornemisza „nagy örömet szól és ir parázna dolgokru, és jókedve vagyon hozzá, hogy efféle szörnyűséggel ékesíti az írást” – hiszen sok hívét és lelkészársát tényleg őszintén mehökkentette korát megelőző lélekbúvárlataival.

Ugyanilyen hatásos hivatkozás, hogy „csak annak sem mehettem még eddég végére, te mi légy? Ugymint ki néhol a luteránusokkal tartod a kálvinisták ellen, néhol a kálvinistákkal a luteránusok ellen.” (134.) Mivel ez is találó megfigyelés, nem téveszthette el hatását. Hiszen „most nem arrul vagyon a kérdés, mint kell az Istennek népét a pogán népektől, melyek teljességgel tagadják a Krisztust, megválasztani, hanem holott mi es keresztyéneknek mondjuk magunkat és anyaszentegyházunkat: és ti es – melykünk igazán és valóban az? Én azt mondom, hogy mi vagyunk – nem ti”. (135.)

Újszerű érvelés, hogy lám, a katolikus hit elterjedt az egész világon, Ázsiában, Afrikában és másutt, a ti hitetek viszont „csak Európának (mely e világnak legkisebb része) egy-néhány tartományiban

zsugorog”. (136.) Vajon miért éppen a katolikus hitet sikerült elterjeszteni a világ pogányai között? Nem azért-e, mert Isten ezt támogatja?

Úgyesen felépített, a maga korának emberéhez szóló érvelését egy Bornemisának szánt végső dőféssel zárja: „Jézus Krisztus . . . azokat támasztá teellened, kik nem pápisták, hanem tenéked oltalmazóid és társaid voltak. Kiknek ítéleti szerént a te irásod éktelennek és istentelennek ítél-tetek.” (164.)

Ha Telegdi rögvest, tehát 1578 tavaszán–nyarán álaszol Bornemisának a *Fejtegetésre*: ezt az érvet még nem hozhatta volna fel. (De nem is volt szükség más „feleletre”, mint ami akkor megjelent.) Így viszont e kései *Felelet* két, ezt megelőző irodalmi megnyilatkozás (A Telegdi-postilla második kötetének előszava; Perneszi *Választétele*) és Bornemisza megszegényítése, elfogatása, közéleti el-szigetelése után: *valamennyi hívéhez és az egész ellenzéki protestáns főnemességhez szól*, érvelve és fenyegetve, lehetőségeket kínálva és szankciókat sejtetve.

Végül is az 1580-as dolgvágezetlen országgyűlés egy társadalmi válság bajjós jelévé vált. Az uralkodóház és kormánya szeretett volna határozatokat kicsikarni; erre azonban a rendek nem voltak hajlandók. Debreceni Györgynek, akit ott találunk Bornemisza pártfogói között, még az elfogatását is latolgatták! Ugyanakkor ne véljük, hogy csupán afféle német–magyar ellentétéről van szó: ez inkább egy katolikus–evangélikus ideológiai harc, természetesen társadalmi töltéssel, és a mind ez ideig főleg protestáns főúri képviselétű magyar rendi törekvések okozta feszültségekkel terhesen. Hiszen a „magyar”, vagyis pontosabban a protestáns-ügy oldalán állnak nemcsak az Ungradok, hanem például maga Rueber kassai német főkapitány is, akire éppen ekkor, 1580. február 18-án számít Bornemisza, hogy segíti bibliájának sárosi kinyomtatását. (Levele Máriássy Pálhoz, Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei, Bp., 1980. 1123.) A Bornemisának megkésve címzett *Felelet* tehát egy Ernő főherceggel és Pálffy Miklóssal, valamint a Vatikánnal (lásd XIII. Gergely pápa 1584. 9. 29-i köszönőlevelét, *Jedlicska*: i. m. 13.) egyeztetett, nagyszabású ellenreformációs szellemi hadjárat kezdete, egyszersmind e tekintetben egy új korszak határköve. Telegdi legalább annyira szánta Bornemisának, mint az egész protestáns nemességnek. Ferdinánd és Miksa e tekintetben türelmesebb kormányzata után Rudolf a spanyol értelmezésű uralkodás híve. A *Felelet* ennek az új szellemnek első hitbuzgalmi-irodalmi megnyilvánulása.